

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes yng
Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Gwilym Roberts, Cwrs y Pasg yng Nglan-llyn yn 1967 – a fi!

Ym marwolaeth Gwilym Roberts, Rhiwbina, ar 4 Tachwedd 2025, collwyd un o bileri mawr y Gymraeg a'i diwylliant yng Nghaerdydd – ac nid yng Nghaerdydd yn unig o bell ffordd. Er enghraifft, bu'n fawr ei gyfraniad dros ddegawdau lawer i'r Mudiad Meithrin, i fudiad Urdd Gobaith Cymru ac i'r mudiad dysgu Cymraeg i oedolion, a hynny yn genedlaethol yn ogystal ag yn lleol yng Nghaerdydd. A dyna wedyn ei lafur cariad o'r 1990au ymlaen yn hyrwyddo'r Gymraeg yn y Wladfa ym Mhatagonia.

Mae'r rhifyn hwn o'r *Dinesydd* yn cynnwys nifer o deyrngedau i Gwilym Roberts ac atgofion amdano. A dyma benderfynu, am resymau a ddaw yn amlwg, y byddai'n briodol i minnau neilltuo'r golofn 'Llys a Llan' y tro hwn i sôn am Gwilym a'i gyfraniad. Rhaid nodi hefyd ar y dechrau y bydd elfen hunangofiannol gref i'r hyn fydd gennyf i'w ddweud – nid lleiaf am ei bod yn eithaf posibl na fyddwn yn cyfrannu erthyglau i'r *Dinesydd*, nac yn wir yn ysgrifennu yn y Gymraeg o gwbl, heblaw am Gwilym Roberts. Ond gwell i mi egluro!

Fe'm magwyd ym mhentref Troed-y-rhiw ym mwrdeistref Merthyr Tudful. Erbyn fy mhientyndod yn yr 1950au, roedd y Gymraeg wedi cilio i raddau helaeth o fod yn iaith y gymuned, ond roedd rhai yn ei harfer o hyd, gan gynnwys fy nhad. Ond magwyd fy mam yn uniaith Saesneg, ac er iddi ddysgu peth Cymraeg, ni ddaeth erioed yn rhugl.

Cefais fagwraeth ddwyieithog nes imi ddechrau yn ysgol y babanod. Roedd honno, fel holl ysgolion bwrdeistref Merthyr hyd yr 1970au, yn Saesneg ei chyfrwng. Yn ôl ffasiwn y dydd – ac yn groes i farn arbenigwyr ym myd addysg erbyn hyn – daeth pwysau mawr ar fy rhieni i beidio â pharhau i'm magu'n ddwyieithog rhag llesteirio fy natblygiad addysgol. A'r canlyniad fu i hynny o Gymraeg plentyn a oedd gennyf yn bedair blwydd oed, gilio'n fuan i gilfachau pell y cof.

Roedd y Gymraeg yn parhau yn bresenoldeb yn fy mywyd. Roedd ein teulu'n mynychu capel a oedd yn Gymraeg mewn enw, ond prin oedd y rhai a ymgomiaf yn yr iaith honno wedi'r oedfa. Roedd y defnydd o'r Saesneg ar gynnydd cyson yng ngweithgareddau'r capel yn gyffredinol ac erbyn fy arddegau, Saesneg oedd unig iaith y gwasanaethau i bob pwrpas – ac eithrio'r emynau.

Oherwydd cysylltiadau teuluaid ar ochr tad fy nhad, byddwn yn ymweld yn eithaf aml ag ardal Tregaron yng Ngheredigion. O'r herwydd, roeddwn yn ymwybodol fod y Gymraeg yn iaith arferol y gymuned mewn mannau yng Nghymru. Ond fel yn ein capel yn Nhroed-y-rhiw, llifo dros fy mhen a wnaeth y Gymraeg

a glywn yn Nhregaron a'r cyffiniau, a minnau heb ddeall llawer mwy nag ychydig eiriau ac ymadroddion yma ac acw.

Prin iawn oedd y Gymraeg a gyflwynwyd inni yn yr ysgol gynradd. Yn yr ysgol uwchradd, roedd gwersi 'ail-iaith' yn y Gymraeg yn orfodol am ddwy flynedd, ond yna rhaid oedd dewis rhwng y Gymraeg a nifer o bynciau eraill; a deuai pwysau o du'r cynghorwyr gyrfaoedd yn yr ysgol imi beidio â dewis y Gymraeg. A dyna pam nad oes gennyf gymhwyster Lefel O (sef TGAU erbyn heddiw) yn y Gymraeg.

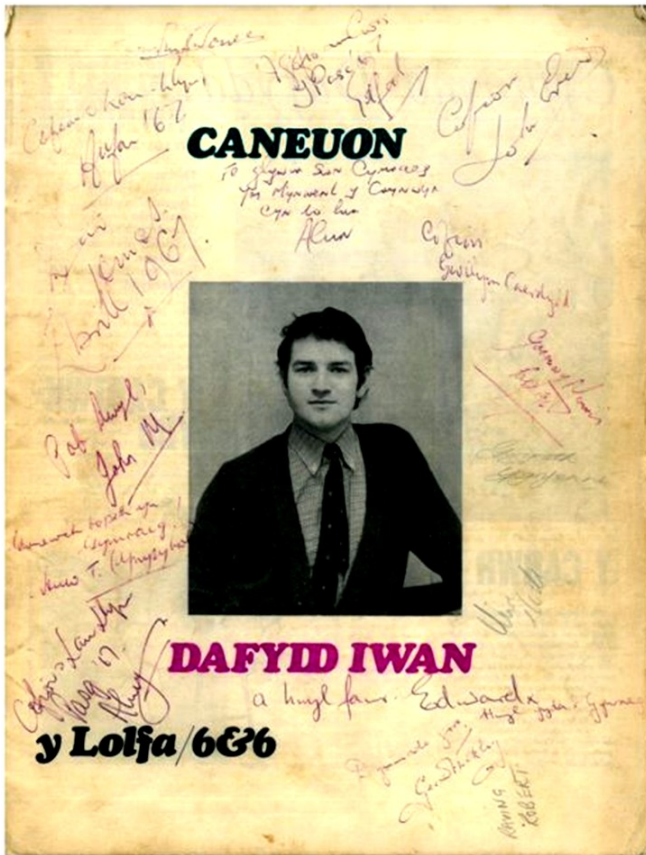
Felly, er i'r Gymraeg fod yn rhan o ddodrefn fy mywyd erioed, rywle ar y cyrion yr oedd, a dweud y lleiaf, o'r cyfnod wedi imi ddechrau yn yr ysgol nes imi gyrraedd 16 mlwydd oed. Ond newidiodd pethau'n llwyr yr adeg honno, yn sgil mynychu cwrs dysgu Cymraeg a drefnwyd gan yr Urdd yng ngwersyll Glan-llyn, ar lan Llyn Tegid, adeg y Pasg 1967. Roedd yn gwr ar gyfer disgyblion 15 – 18 oed a oedd yn astudio'r Gymraeg yn ail iaith. Ond sut y cefais fy hun yno, a minnau heb fod yn astudio'r Gymraeg yn yr ysgol?

Roedd gennyf ffrind ysgol a oedd yn astudio'r Gymraeg. Ef oedd yr unig fachgen o'r ysgol a fwriadai fynychu'r cwrs yng Nglan-llyn, a phwysodd arnaf i ddod yn gwmni iddo. Roedd y cwrs yn fenter newydd gan yr Urdd yr adeg honno, a heb fod yn llawn. Roedd gennyf ychydig o Gymraeg babanaidd yn rhywle yn y cefndir. A rhwng popeth, caniatwyd imi fynd.

Cwrs wythnos ydoedd, yn rhedeg o nos Sadwrn, 1 Ebrill, hyd fore Gwener, 7 Ebrill. Patrwm y diwrnodau oedd ymrannu'n grwpiau i gael gwersi Cymraeg yn y boreau, yna gweithgareddau amrywiol yn y prynhawn, gyda gwers arall cyn swper ac wedyn adloniant yn yr hwyr: noson lawen ambell gyda'r nos a thwmpath dawns dro arall.

Fel y nodais, roedd y cwrs yn arbrawf newydd gan yr Urdd. Cyn hynny, y patrwm arferol yng nghanolfannau Llangrannog a Glan-llyn oedd cynnal rhai gwersylloedd ar gyfer siaradwyr Cymraeg rhugl, gydag eraill yn 'ddwyieithog' er mwyn rhoi cyfle i rai di-Gymraeg gael gwyliau â naws Cymreig iddynt. Yn y gwersylloedd 'dwyieithog' hynny, byddai'r plant yn cael eu cyflwyno i rai geiriau ac ymadroddion Cymraeg sylfaenol, i ambell gân Gymraeg ac yn y blaen, ond nid oeddynt yn gyrsiau dysgu Cymraeg fel y cyfryw.

Daeth pwysau ar yr Urdd, yn arbennig o du athrawon yn ysgolion cyfrwng Saesneg y de-ddwyrain, a Gwilym Roberts yn flaenllaw yn eu plith, i droi rhai o'r wythnosau 'dwyieithog' hynny yn gyrsiau Cymraeg. Ac yn sgil llwyddiant digamsyniol cwrs y Pasg yn 1967, datblygodd yr Urdd raglen o gyrsiau iaith i ddisgyblion 9–18 oed yn Llangrannog a Glan-llyn.

Prif arweinydd cwrs y Pasg yn 1967 oedd Alun Jones, a oedd ar y pryd yn athro yn Ysgol Ramadeg y Bechgyn ym Mhontypridd ac a ddaeth wedi hynny yn athro yn Ysgol Penweddig yn Aberystwyth, yn Brif Arholwr Lefel A ar gyfer y Gymraeg, ac yn olygydd dylanwadol gyda'r Lolfa. Ond cydweithiai Alun yn agos iawn â Gwilym Roberts, a oedd – fel na fydd yn syndod i neb a oedd yn ei adnabod – yn 'bresenoldeb' amlwg iawn yn y gwerysll. Derbyniais wersi gan Gwilym yn ystod yr wythnos, gan syrthio dan gyfaredd ei egni a'i frwdfrydedd a'i gariad angerddol at y Gymraeg.

Roedd y cyfan yn chwyldro! Roedd treulio wythnos yn swm y Gymraeg o fore gwyn tan nos yn chwyldro ynddo ei hun. Dechreuodd fy Nghymraeg ddatblygu'n arwyddocaol yn ystod yr wythnos yn sgil

y gyfres ddwys o wersi. Cefais fy nghyflwyno i agweddau ar y diwylliant Cymraeg a oedd yn ddiethr i mi cyn hynny. Ond yn bwysicaf oll, deuthum dan ddylanwad tîm o swyddogion, a Gwilym Roberts yn flaenllaw yn eu plith, a oedd ar dân dros Gymru a'r Gymraeg. Ac wrth brofi, yn awyrgylch y gwerysll, o wres y deffroad cenedlaethol a oedd yn cyniwa'r yn y tir yn ail hanner yr 1960au, fe'm taniwyd innau.

Un arall o'r tiwtoriaid ar y cwrs oedd Edward Morus Jones – tad Awen Iorwerth, sy'n Ddarllenyydd Clinigol yn Ysgol Meddygaeth Prifysgol Caerdydd, a Rhun ap Iorwerth, arweinydd Plaid Cymru. Adeg cwrs y Pasg yn 1967, roedd Edward yn athro Cymraeg ail-iaith yng Nghwm Cynon, a bu'n athro wedyn yn Ysgol Gymraeg Bryntaf yng Nghaerdydd rhwng 1969 ac 1972. Ef yw'r 'Edward' yn y ddeuawd 'Dafydd Iwan ac Edward', ac un noson daeth Dafydd Iwan ei hun draw i'r gwerysll i'n gwefreiddio â'i ganu.

Trysoraf o hyd y copi o'r casgliad newydd sbon, *Caneuon Dafydd Iwan*, a brynais yr wythnos honno. Torrodd nifer o'r 'swogs' eu henwau ar ei glawr, gan gynnwys Edward ac Alun Jones a Gwilym Roberts. Ac wrth imi ddychwelyd adref ar ddiwedd y cwrs, a geiriau fel 'Mae'n wlad i mi ...' gan Edward a Dafydd Iwan yn atseinio yn fy mhen, cofiaf hyd heddiw y teimlad ym mên fy esgyrn fy mod nid yn unig yn tramwyo o gyffiniau'r Bala yn ôl i'r Cymoedd, ond fy mod hefyd wedi cychwyn ar daith arall adref, yn ôl at fy ngwreiddiau Cymraeg.

Fel y gwelwch, felly, chwaraeodd Gwilym Roberts ran allweddol mewn trobynt gyda'r mwyaf yn fy hanes. Nid cwrs y Pasg yn 1967 oedd diwedd fy nghysylltiad â'r Urdd nac â Gwilym Roberts, o bell ffordd. Mae Anne Uruska, yn ei theyrned i Gwilym yn rhifyn Rhagfyr 2025/Ionawr 2026 o'r cylchgrawn *Barn* yn sôn am ei frwdfrydedd heintus dros y Gymraeg ac am 'ei galon fawr, ei garedigrwydd a'i gymwynasgarwch difesur'. Gallaf innau amenio pob gair ar sail fy mhrofiad, nid yn unig adeg y Pasg yn 1967, ond droeon lawer wedi hynny hefyd. Efallai y daw cyfle rywbryd eto i nodi enghreifftiau eraill o frwdfrydedd Gwilym a'i gymwynasgarwch. Ond am y tro, rhaid bodloni ar sôn am fy nghyfarfyddiad cyntaf un â Gwilym Roberts a'r effaith bellgyrhaeddol a gafodd hynny arnaf.